

A TÜKÖRJELENSÉGEK VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

VARGA ÉVA KATALIN

1. Bevezetés

A nyelvi kölcsönzésnek Haugen (1950: 214–215) felosztása szerint két típusa van, a *loanword* (átvétel helyettesítés nélkül) és a *loanshift* (helyettesítés átvétel nélkül). Az utóbbira, a magyarul *tükrőfordításnak* vagy *tükrözésnek* nevezett jelenségre a 19. század végén figyelt fel a nyelvtudomány. Ekkor született meg a *kalk* elnevezés is: a francia *calque* eredetileg művészeti szakszó volt, az olasz *calco* '(másolópapírral létrehozott) másolat' jelentésű főnév átvétele (Rey *calquer*). A tükrőjelenségek kutatásának úttörője, Boris Unbegaun a kalkot a belső forma kölcsönzéseként határozta meg. A szó hangalakjával vagy külső formájával szemben belső formának a kifejezésmódot nevezhetjük¹ (1932: 19). A nomináció elve tehát idegen, de a megnevezéshez a nyelv „saját” anyagát használják fel.

Az utóbbi évtizedekben a tükrőjelenségekkel foglalkozó magyar szakirodalom néhány írása átfogó képet igyekezett nyújtani a magyar nyelv kalkjainak forrásairól (Papp 1984; Zsilinszky 2003; Gerstner 2003; Zoltán–Janurik 2018). A tanulmányok többsége egy-egy nyelvnek, például a németnek (Gerstner 1998, 2003; Nyomárkay 1980; Csizmazia 1980) vagy a szláv nyelveknek (Kiss 1976), újabban az angolnak (Janurik 2017) a magyarra gyakorolt hatásával és konkrét példák elemzésével foglalkozott (Gerstner 1999; Zoltán 2003, 2005, 2013, 2018). Hangsúlyos szerepet kaptak a határon túli magyar nyelvhasználatban megfigyelhető kontaktusjelenségek (Lanstyák 2003, 2006; Benő 2013; Gazdag 2013). Annak ellenére, hogy a tudományos szaknyelvek terminusait sokkal gyakrabban tükrözik, mint a hétköznapi élet vagy a technika, konyhaművészet, divat területének szavait (Arapova 2000: 8), a szaknyelvek terminológiájában tömegesen előforduló kalkok vizsgálata nem kapott kellő figyelmet.

Tanulmányomban a természettudományok, főként a magyar orvosi szaknyelv egyes kalkjainak elemzésén keresztül mutatom be a tükrőjelenségek jellegzetességeit, ismertetőjegyeit és a szaknyelvi kalkok etimológiai kutatásának lehetséges módszereit. Elsősorban Kiss Lajos szláv eredetű tükrőszókkal foglalkozó munkájának rövid bevezetőjéből (1976: 3–5) és Arapovának az orosz nyelv Nagy Péter kora utáni kalkjait feldolgozó kísérleti szótárának bevezető tanulmányából (2000: 3–44) indulok ki. Az utóbbiban idézett orosz példák helyett igyekeztem magyar párhuzamokat találni, többnyire saját korábbi kutatási eredményeimet felhasználva. Célom a szaknyelvi kalkok néhány olyan jellegzetességének a kiemelése, amelyek figyelembe vételével a vizsgált tükrőjelenségek eredményesebben kutathatók. A vizsgált szavak első adatainak tekintetében mindig a

¹ „[...] le procédé de l'expression [...], par opposition à la forme phonique ou externe du mot, peut être appelé la forme interne [...]. Le calque est un emprunt de la forme interne” (Unbegaun 1932: 19).

TESz. szócikkeire támaszkodtam, de következtetéseimet – amennyiben lehetséges volt – az eredeti forrásokban visszakeresve és a rendelkezésemre álló adatokkal összevetve vontam le, ezért közvetlenül azokra is hivatkozni fogok.

2. A tükörjelenségek típusai

Haugen idézett írásában (1950: 214–215) a kalkok két fő típusát különböztette meg, a *loan translation* és a *semantic loan* típusokat, amelyek a német terminológia *Lehnübersetzung*, illetve *Lehnbedeutung* fogalmainak felelnek meg. A szláv nyelvek többsége, az orosz is, a *kalk* terminust vette át. Arapovánál a *словообразовательные кальки* (szóképzési kalkok) és a *семантические кальки* (szemantikai kalkok) elnevezéseket találjuk (Arapova 2000). A tükörjelenségek megnevezését illetően a magyar terminológia nem egységes. A *tükörszó* elnevezést Eckhardt Sándor alkotta (TESz. *tükörszó*). Kiss (1976: 3) szerint *tükörszó* az, amikor „valamely elemezhető idegen nyelvi szó alkotó elemeinek lefordítása, utánzása útján új szó keletkezik”. Arapova megfogalmazása szerint nemcsak új jelentés, hanem új, a nyelvben korábban nem létezett hangtést is keletkezik, amely prototipikusan több morfémából áll, a tőmorfémán kívül legalább még egy morfémát tartalmaz (Arapova 2000: 17, 25). Nyomárkay (1980: 437) összefoglaló *tükörfordítás* terminusát szerencsésebbnek tartom, mert nemcsak képzett szavakra és szóösszetételekre, hanem minőség- és birtokos jelzős szerkezetekre is vonatkozhat. Néhány szaknyelvi példával szemléltetve, a gyógyszerészet régies *festvény* (CzF.) ’gyógynövények alkoholos kivonata’ szava a latin *tinctura* (<*tingo* 3, *-xi*, *-ctum* ’fest’ és *-ura* képző) szerkezetét másolja elemről elemre. A nyelvújítási *rovar* két, egymással versengő képzésmód eredménye: a *rovar* alak a latin *insectum* (<*seco* 1, *-ui*, *-ctum* ’vág’) másolataként a *ró* igéből jött létre a ritka *-r* képzővel, a *robar* pedig a Bugát által ajánlott *rovott* / *rovátkolt barom* (<német *Kerbtier*) jelzős szerkezetből vonódott össze; majd rövid ingadozás után a *rovar* alak terjedt el (TESz. *rovar*). Ugyancsak minőségjelzős szó szerkezet az orvosi nyelvben az angol *therapeutic window* mintájára létrejött *terápiás ablak* kifejezés, vagy a latin *os lunatum* anatómiai nevet másoló *holdas csont*, amelyeket nem lenne célszerű pusztán formai szempontok alapján *tükörkifejezéseként* külön csoportba sorolni. Hasonló megfontolásból az egyes kutatók által nem pontos kalknak tekintett, minőség- vagy birtokos jelzős szerkezeteket tükröző összetett szavakat, mint *borsócsont* (<latin *os pisiforme*) vagy *lapockatövis* (<latin *spina scapulae*) is pontos tükörfordításnak tartom.

Megkülönböztetjük ettől a típustól a *tükörjelentést*, amikor „valamely már meglévő szó kap idegen minta hatására új jelentést” (Kiss 1976: 3). Lanstyák (2006: 24) ezt a típust *jelentésbeli kölcsönszónak* nevezi. A hangfestő eredetű, ’kis seb’ jelentésű gyermeknyelvi *bibe* növénytani műszóként tudatos szóalkotás eredménye, a latin *stigma* ’a termő virágpör felvételére szolgáló része’ (<görög *στίγμα* ’égett seb helye’) kalkja. Az elnevezés alapja az, hogy a virág termőjének ez a része hegedő sebre hasonlít (TESz. *bibe*). A *kalapács* szó jelentésköre a hallócsontocskák egyikének nevéként a megegyező jelentésű latin *malleus* hatására bővült az anatómiai jelentéssel (TESz. *kalapács*).

A magyar szaknyelvek tükörjelentéseiben sokszor magyarázó elemek is megjelennek, amelyek a terminus használati területére vonatkozó információkat tartalmaznak. Különösen gyakori ez metaforikus névadás esetén. Az anatómiai nevekben jellemzően

testrésze utaló előtagokat, mint *szájpadlás* (<latin *palatum* 'boltozat, égbolt, szájpadlás', vagy az anatómiai képlet típusára utaló utótagokat találunk, például *-csont* a *sípcsont* (<latin *tibia* 'síp') nevében; a *szárkapocscsont* (<latin *fibula* 'kapocs') mindkét típusú magyarzó elemet tartalmazza, a testrésze utaló *szár* (=lábszár) előtagot és a *-csont* utótagot is. Jól megfigyelhető a jelenség más szaknyelvekben is, például a Természettudományi szóhalmaz (Bugát 1843) növénytani *virágkoszorú* (<latin *corolla* <*corona* 'koszorú') 'virág szirmainak összessége, pártá' (ÉKsz².) jelentésű terminus *virág-*, vagy az állattani *légyálkép* (<latin *larva* 'álarc') 'átalakulással fejlődő állat átmeneti fejlődési alakja, lárvá' (ÉKsz².) *légy-* előtagjában.

A szaknyelvi terminusokkal szemben támasztott egyik fontos követelmény az expresszivitás hiánya. Feltehetően emiatt nagyon ritkák a mai terminusok között az olyan kicsinyítő képzős alakok, mint a *hallócsontocskák* (<latin *ossicula auditus* <*os* 'csont'). Ma már rendszerint csak akkor használunk terminusokban diminutívumokat, amikor egy kisebb és nagyobb struktúra szembeállítását szeretnénk kifejezni. A kicsinyítő képző helyett már ilyenkor is megoldásokat igyekszünk alkalmazni, mint *nagyagy* – *kisagy* (<latin *cerebrum* – *cerebellum*) esetében. Sokszor pedig teljesen elmarad a kicsinyítő képző, mint az *arcideg-csatorna térdé* (<latin *geniculum nervi facialis*) anatómiai névben. Ezzel szemben a megelőző korok terminusalkotását a forrásminta minél pontosabb másolásának igénye jellemezte. A korai szaknyelvi munkákban, például Apáczainál (1653) a latin *musculus* 'izom' (<*mus* 'egér') vagy *glandula* 'mirigy' (<*glans* 'makk') pontos másolatait találjuk az *egeretske* és a *makkotska* kalkokban. A nyelvújítás korában felelevenítették a régi *-cs* kicsinyítő képzőt, az ilyen képzésű alakok közül azonban csak néhány maradt meg. Anatómiai nevekben például a *kutacs* (<latin *fonticulus*, <*fons* 'kút'), a *fülcse* (<latin *auricula*, <*auris* 'fül'), a *fejecs* (<latin *capitulum*, <*caput* 'fej'), vagy egy ma már ritka gyógyszerforma, a *labdacs* (<latin *pilula*, <*pila* 'labda') nevében (Bugát–Schedel 1833). A kicsinyítő képzőt tartalmazó metaforák kalkjai átmeneti kategóriát jelentenek a lexikai és a szemantikai kalkok között: ha a kalk is diminutívum, akkor több morfémából áll, ezért szerkezeti szempontból lexikai kalk. Mivel azonban a kicsinyítő képző rendszerint elmarad, a jelentés másolása miatt inkább a szemantikai kalkok közé kell sorolni őket (vö. Arapova 2000: 30–31).

A tükrözés ma is az egyik legfontosabb terminusalkotási eszközünk. A modern szaknyelvekre azonban inkább a többszavas terminusok a jellemzőek, ez az oka annak, hogy a tükrjelentések önmagukban ritkák. Tükrfordítások részeként jóval gyakrabban találkozhatunk velük. Anatómiai neveinkben latin mintákat másoló tükrjelentések a csontok felszínén található bemélyedések elnevezései: *árok* (<latin *fossa*), *barázda* (<latin *sulcus*) vagy *csatorna* (<latin *canalis*), például a *könnytömlőárok* (<latin *fossa sacci lacrimalis*), *könny-orrjárat* *barázda* (<latin *sulcus lacrimalis*), *könnycsatorna* (<latin *canalis nasolacrimalis*) anatómiai nevekben. Az ilyen tükrfordításokba ágyazott tükrjelentések sokszor teljes metaforarendszereket ültetnek át nyelvünkbe, így alakítva a szaknyelvi világpépünket. A csípővápa részei a latin *acetabulum* 'ecetes tálka' (<görög *κοτύλη* 'csésze') anatómiai név csésze-metaforájától eltérően az ortopédiai sebészetben egy épület képét jelenítik meg angol mintára létrejött tükrjelentéseikkel: *vápatető* (<angol *acetabular roof*), *vápapfal* (<angol *anterior / posterior wall*), *pillér* (<angol *anterior / posterior column*), *vápaszög*, *vápasarok* (<angol *angle*).

3. A tükörjelenségek ismertetőjegyei

A tükörfordításokat jóval könnyebb felismerni, mint a tükörjelentéseket, mivel szembeszökő az idegen nyelvi minta pontos, elemről elemre történő fordítása, utánzása (vö. Schumann nyomán Nyomárkay 2013: 382). A tükörjelentések kevésbé feltűnők, mivel a minta és a másolat szó szerkezetének hasonlóságára nem tudunk támaszkodni. Van mégis néhány olyan jellegzetességük, amely legalábbis felveti a jelentéskölcsönzés lehetőségét.

Legfőbb ismertetőjegyük az olyan hirtelen, ugrásszerű jelentésváltozás, amit nem alapoz meg a szó megelőző jelentésfejlődése (Arapova 2000: 25), vagy ha „egy-egy jelentés létrejöttét nem tudjuk általános szemantikai szabályszerűségekkel tisztázni” (Gerstner 2003: 58). A magyar *ablak* szónak az orvosi nyelv *terápiás ablak* kifejezésében egy új, születőben levő jelentését regisztrálhatjuk: „az időtartam, amin belül elkezdve a hatékony kezelést, nagyobb az esélye, hogy minimális maradványtünet maradjon vissza” (vitalitasportal.com). Az *ablak* szónak korábban nem volt időtartamra utaló jelentése. Az új jelentés nem belső jelentésfejlődésének az eredménye, hanem az angol *therapeutic window* kifejezésből kölcsönöztük. Mára beépült a szaknyelvi használatba: „Stroke-ra utaló tüneteket tapasztal? 2 óra a terápiás ablak!” (weborvos). Bizonyos szempontból ide sorolhatjuk azt a jelenséget is, amikor egy idegen eredetű terminus az eredeti szaknyelvi jelentése mellé egy másik idegen minta hatására újabb szaknyelvi jelentést vesz fel. A tükörjelentéseknek ezt a típusát Krysin (2004) nyomán másodlagos átvételnek nevezzük. Az orvosi nyelv latin eredetű *abláció* terminusát a Brencsán orvosi szótár (Benjamin 2006) ’leválasztás, leválás’ jelentésben közli, például *placenta ablációja*. Nem szó-tározott, de ide kapcsolható a ’valamely végtag vagy testrész egészének vagy egy részének eltávolítása’ jelentése, mint *emlő ablációja*. A modern sürgősségi eljárások kulcsfogalmává vált *katéteres abláció* kifejezésben a ’<szívritmuszavar> (kóros ingerképző góc katéteres hőkezelésével való) megszüntetése’ jelentés az angol *catheter ablation* hatására létrejött másodlagos átvétel.

Feltételezhetően tükörjelentéssel van dolgunk, ha egy archaikus szó új jelentésben születik újjá, vagy egy sokáig nem adatolt, kiveszőben levő jelentése újra felbukkan (Arapova 2000: 26). A *lárva* rovarani ’átalakulással fejlődő állat átmeneti alakja, álca’ jelentésében a tudományos latin *larva* átvétele. A klasszikus latin *larva* ’álarc’ jelentésű is volt, ez a magyar *lárva* első, ma már régiesnek minősített jelentése is (TESz., ÉKsz²). Az *alak* szónak a régiségben szintén volt ’álarc’ jelentése, amely a 18. század végén még jelen volt a jelentésszerkezetében. Ezt a kiavulóban levő jelentést felhasználva jöhetett létre egy másik, napjainkban már csak egyes szókapcsolatokban (mint *áttelelő alakok*) élő szaknyelvi tükörjelentés: „úgy a kéreg alatt mint a fában alakok, bábok és kiképzett bogarak találtnak” (Erdészeti Lapok 1865: 7. 232).

Tükörjelenségre kell gondolnunk, ha szaknyelvi terminusként valaminek a megnevezésére több fordításvariánst vagy népes szinonimasort találunk. A *kalapács* (<latin *malleus* ’kalapács’) nevű hallócsontocska Rácز Sámuelnél (1782) és Bugát Pálnál (1828) *pöröly* néven szerepel. Az *orsócsont* 19. századi, a CzF.-ban dokumentált összes névváltozata, a *könyökorsó*, *karküllő* és *könyöksugár* a latin *radius* ’pálca, vetélő(ként használt

orsó), küllő, sugár' egyes jelentéseit másoló kalk (vö. OLD). Csak a tudományos terminusalkotás korából származó művek szisztematikus feldolgozása tenné lehetővé a szinonim elnevezések összegyűjtését, hogy így teljesebb képet kaphassunk a terminusalkotás mechanizmusáról.

Kiss Lajos (1976: 4) arra int bennünket, hogy „a különböző nyelveknek azok a szavai, amelyek egymás fordításának látszanak, [...] létrejöttek egymástól függetlenül, idegen példa közrejátszása nélkül is, pusztán közös szemléletmód alapján”. Különösen nehéz a metaforikus névadással létrejött terminusok esetében eldönteni, hogy idegen minta másolásával létrejött tükörjelentések-e. Az anatómiai nevekben például egy struktúrának több nyelvben is ugyanahhoz a használati tárgyhoz való alaki hasonlósága lehet a névadó motívuma. Ezekben az esetekben a legfőbb támpontunk a konkrét és az anatómiai jelentés első adatának az időpontja. A 18. századtól kezdve, a tudományos terminusalkotás korában biztosak lehetünk abban, hogy tudatosan másolják a latin mintát, de már jóval korábban, akár az első szójegyzékeink szakszavai is tanúsíthatnak a kor tudományos nyelvének a hatásáról. Néhány szláv eredetű, metaforikus névadással létrejött anatómiai nevünk segítségével vizsgáljuk meg a kérdést.

A lapocka ásóra emlékeztető körvonala élesen kirajzolódik a bőr alatt. A csont névadását több nyelvben is az alakja motiválta, így az anatómiai nomenklatúra latin *scapula* 'ásó' (vö. OLD) és korábbi görög *ώμοπλάτη* (*ῶμος* 'váll' és *πλάτη* 'lapát', vö. LSJ) elnevezéseit is. A *lapocka* a szláv *lopata* 'lapát, ásó' kicsinyítő képzős alakjának átvétele. Elsőként a 15. század elejéről, a SchlSzej-ben anatómiai értelemben adatolt *lap(i)chka* alakban, a latin *scapula* megfelelőjeként (vö. TESz. *lapocka*), a *lapocka* 'kis lapát' jelentése majdnem száz évvel későbbi másodlagos átvétel, és biztos, hogy a metafora az átadó szláv nyelvben jött létre, ezért a magyar *lapocka* nem tükörjelentés.

Szintén metaforikus névadás eredménye a *koponya*, mely szintén a 15. század elején, a SchlSzej.-ben fordul elő először, *capina* alakban, 'merítőedény' jelentésben (vö. TESz. *koponya*). A *koponya* fogalma alatt kezdetben csak a koponyacsont felső, csészére vagy lapos tálra emlékeztető részét értették. Több kultúrában ismertek voltak a kultikus céllal, az ellenség levágott fejéből készült csészeszerű ivőedények, ezért a metaforikus átvétel az alaki hasonlóságon kívül a funkció is megalapozhatta. A *koponya* anatómiai jelentésének kialakulását feltehetően az *Agia kaponyaia* (1533. Murm.) típusú birtokos szerkezetek alapozták meg. Az 'edényféle' > 'koponya' jelentésfejlődés több nyelvben megfigyelhető: latin *testa* 'cserépedény', orosz *чепен* ('ua', német *Hirschale* (<*Schale* 'csésze') (vö. TESz. *koponya*). Mivel az átadó szláv nyelvekben nem adatolt 'koponya' jelentés, a metafora a magyarban keletkezhetett belső jelentésfejlődés eredményeként, így ezt sem tekinthetjük tükörjelentésnek.

A *térdkalács kalács* eleme a BeszTSzj.-ben (1395 k.) adathozható elsőként. A *torta: kalach* 'kerek sütemény' és *circulus* 'karika (ugyancsak kerek sütemény értelemben)' jelentés örzi az ósszláv *kolačъ* eredeti 'kerék alakú, kerek tárgy' jelentését (vö. TESz. *kalács*). A *térd kalach* összetétel már a SchlSzej.-ben előfordul a *polles (poples)* 'térd(hajlat)' megfelelőjeként (vö. TESz. *térdkalács*). Az eredetileg kerek süteményféléket jelentő *kalács* 'kerek' jelentésjegye teljesen elhalványult, ezért nehezen ismerhető fel a metafora. Kiss Lajos (1968) gyűjtése alapján a *térdkalács* elnevezéseinek többsége két latin mintára vezethető vissza: az egyik a mai nomenklatúra *patella* 'csésze, tál, serpenyő' kalkja (angol

kneepan 'serpenyő', orosz *надколенная чашечка* 'csésze'), a másik névcsoport a régebbi latin *rotula* (<*rota* 'kerék') másolata (német *Kniescheibe* 'korong, tárcsa'). Bár a magyar *térdkalács* és a szlovén *pogáčica* a 'süteményféle' jelentésű szemantikai jegyével látszólag kilóg a sorból, a metafora létrejöttében valószínűsíthetjük a latin *rotula* hatását.

Medence szavunk a szláv *medenica / medenica* (<*medь* 'rész') átvétele, melynek tulajdonképpeni jelentése 'rézből készült tárgy' (TESz. *medence*, Hadrovics 1992: 127). A magyarban elsőként 'tálszerű, mosakodásra alkalmas edény' jelentésben adathozható (1395 k., BesztSzj.). Az anatómiai nomenklatúra *pelvis* 'lapos tál' (vö. OLD) elnevezése Vesaliustól származó 16. századi tudományos latin metafora. Ezt másolja a német *Becken*, francia *bassin* és az orosz *maz* is. A magyar *medence* a tudományos terminusalkotás korában kapja anatómiai jelentését, először Rác Sámuel (1782: 2) használja. A *medence* szó jelentésváltozása megnehezíti ugyan a tükörjelenség felismerését, az anatómiai jelentés megjelenésének időpontja alapján bizonyosan kalknak minősíthetjük.

Említett kell tennünk egy tükörfordításra utaló árulkodó jelről, a hibás értelmezés tükrözéséről is (vö. Arapova 2000: 8). A keresztcsont *os sacrum* 'szent csont' anatómiai neve a görög *ἱερόν ὄστεόν* tükörfordítása, amely a görög *ἱερός* melléknév téves értelmezéséből született (Hyrtl 1879: 31). A kiinduló jelentés nem a közismert 'szent', hanem az eredeti 'erős, nagy, kiemelkedő' volt, amit a keresztcsont korábbi, az anatómiai nomenklatúra 19. század végi rögzítéséig fennmaradt latin *os latum* 'széles csont' névváltozata is megőrzött. A singsont *processus coronoideus* (<görög *κορώνη* 'varjú') 'kampó alakú nyúlvány' jelentésű része a varjú csőréhez hasonló horgassága alapján kapta nevét. A mai *koszorúnyúlvány* vagy *koronanyúlvány* elnevezések a *coronoideus* jelzőnek a latin *corona* 'koszorú' szóval való téves azonosításról tanúskodnak. Félreértés és félreértelmezés eredménye lehetett a denevérnek a német *Fledermaus* 'röpködő, cikázó egér' helyetti *Ledermaus*, azaz *bőregér* elnevezése (vö. Zoltán 2013).

4. A tükörjelenségek etimológiai vizsgálata

Az etimológiai vizsgálat célja a szavak eredetének a felkutatása, annak meghatározása, hogy melyik nyelvben, mikor, milyen elsődleges motiváció alapján, milyen alapjelentéssel jött létre a szó, valamint annak az útvonalnak a megrajzolása, hogyan kapta meg mai alakját és jelentését. A kalkok etimológiai vizsgálata során ugyanazokat a tényezőket kell vizsgálnunk, mint a jövevényszavak esetében, egy fontos kivétellel: mivel a kalk a belső forma, a kifejezésmód átvétele, az etimológiai elemzés során elmarad a hangalaki rekonstrukció. Ezzel azonban egy nagyon fontos tájékozódási pontot is elveszítünk, ezért még hangsúlyosabb szerepet kap a jelentések megfeleltethetőségének a kérdése és maga a jelentéselemzés is. A jelentések több motívumból állnak, emiatt nem is mindig lehet a jelentéseket egyetlen alapjelentésre visszavezetni. A jelentéselemzést ezért ki kell terjesztenünk nemcsak az adott szó jelentésváltozásainak, kollokációinak, szinonimáinak a vizsgálatára, hanem az azonos vagy hasonló jelentésű szavakéra is a kalkok lehetséges forrásnyelveiben.

Kiss Lajos (1976: 3) megállapítja, hogy: „A honnan van jövevényszó, onnan tükör szó is lehet”. Felismerésükhöz és eredetük meghatározásához azonban nem elegendő a jó nyelvismeret. Egyetértek Nyomárkay (2013: 382) véleményével: „A megbízható eredmények eléréséhez a kutatónak alaposan kell ismernie nem csupán az utánzó- és a

feltételezett mintanyelvet, hanem az adott areában a kölcsönhatás tekintetében szóba jöhető más nyelv(ek)et is.” A jelentésmegfelelések felismeréséhez elengedhetetlen a korabeli anyagi kultúrának és magának a megnevezendő fogalomnak, jelenségnek az ismerete is. Meghatározó szerepet kapnak a nyelven kívüli tényezők, a nyelvek közötti érintkezés területei, hogy lehetséges volt-e a kontaktushatás, térben, időben, esetlegesen milyen közvetítéssel.

A kalkok eredetének a vizsgálata kapcsán fel kell hívnom a figyelmet egy fontos módszertani kérdésre. A magyar és az orosz etimológiai szótárak gyakorlata eltér az eredet meghatározásának kérdésében. A magyar nyelvészet hagyományai alapján egy szót olyan eredetűnek tekintünk, amely nyelvből közvetlenül átvettük. Az orosz etimológia ezzel szemben a szó végső forrását és az esetleges közvetítőnyelveket adja meg. A közvetlen átvétel forrásának a megadása a kalkok esetében nem elég informatív, mivel rejtve hagyhatja a jelentés eredeti motivációját, ezért a kalk forrásának azt a nyelvet kell tekintenünk, amelyben a vizsgált szójelentés először létrejött. Arapova (2000: 7) szavaival élve a kalk forrása az a nyelv, amelyben először kimondták valamely terület új szavát.

Másrészt a közvetlen átvétel forrásának meghatározása sokszor lehetetlen. A tudományos szaknyelvek terminusai úgy viselkednek, mint a nemzetközi vándorszavak, ezért a legalaposabb vizsgálattal sem tudjuk minden esetben egyértelműen meghatározni a mintát. Vannak olyan kalkok, amelyek nem egyféle nyelvi hatásra keletkeztek, például a *benyomás* kalk keletkezését a latin *impressio* és német *Eindruck* megfelelője egyaránt elősegíthette (Zsilinszky 2003: 191). Ahogy Nyomárkay (2013: 382) fogalmaz: „egy tükörszónak vagy -kifejezésnek (nem gyakran ugyan, de) lehet két nyelvből vett mintája is, tehát nem csak mintanyelvről, de adott esetben mintanyelvekről is beszélhetünk”.

A terminusok eredetének vizsgálata során ki kell emelnünk az adott kor nemzetközi szaknyelvének a szerepét. A 17–18. században, a nemzeti szaknyelvek létrejöttének az időszakában a nyugat- és közép-európai nyelvek ugyanabból a forrásból, nevezetesen a tudományos latinból merítettek, ez vezetett a szaknyelv areális egységéhez (vö. Lanstyák 2003). A magyar szaknyelvek születésekor a szerzők sokszor latin–német szótárakból, illetve latin és német nyelven egyaránt olvasható szakirodalomból dolgoztak, ezért bármelyik forrásnyelv prototípusai alapján tükrözhettek (vö. Arapova 2000: 11). Rác Sámuel Plenck-fordításának (1782) már a címében is jelzi, hogy a német és a latin forrásból is dolgozott vagy dolgozhatott: „A borbélyáságnak eleji, mellyeket németül, ’s deákul ki-adott Plenck József”.

A 19. századi magyar tudományos szaknyelvek szemantikájukban a latin, szerkezetükben pedig a német terminusokat másolják. Annak ellenére, hogy a kor sok magyar terminusában leképezett jelentésmozzanat a latinban és a németben is megvan, a tükrözés elsődleges forrásának a latin mintát kell tekintenünk. A németnek kettős szerepe volt: közvetítette és megszilárdította a latin modelleket, ezzel hozzájárult az európai kulturális és nyelvi egységhez. Másrészt a német nyelvre jellemző szóösszetételek szerkezeti mintát kínáltak a magyar tudományos szaknyelvek korábbi hosszú leíró szerkezetei helyett.

A jelenséget a *kulcs*csont esetével világitom meg, amely mind a TESz., mind az EWUng. (*kulcs*csont) szerint német mintára alkotott tükörfordítás. Papp (1984: 50–51) szerint „a kései felbukkanás és a kulcs + csont összetétel utal a német mintára, hiszen a gör. κλεις κληίς ’kulcs’ Hippokratész óta orvosi szakszó, ennek megfelelője a lat.

clavicula 'ua.'", ezt az érvelést azonban több ponton vitathatónak tartom. A kulcscsontnak korábban, a 17. században *fióksont* (Keszler 2005), később pedig *perec* volt a neve (TESz. *perec*¹). A 18. század végén, a tudományos terminusalkotás igényével egyszerre jelennek meg a 'kulcs' jelentéssjegyvet hordozó alakok. A magyar orvosok azonban nem a 18. század végén találkoztak először a kulcscsont latin vagy német nevével. A német *Schlüsselbein* a latin *cavicula* kalkja, a 17. századtól adathozható (DWDS), külhonban tanulmányait végző diákjaink minden bizonnyal ismerhették. A *kulcscsont* felbukkanásának az időpontja a magyarban a tudományos latin némenklatúra minél pontosabb utánzásával és a német minták tudatos kerülésével jellemezhető. Maga a *kulcscsont* összetétel Rácz Sámuel (1782) Plenck-fordításában adathozható először: „öszvefoglaltatik a költsontakkal és az hét valóságos óldatsontaknak portzagóival” (1782: 20). Ugyanezen műben több helyen is *vállkulcs* szerepel a *kulcscsont* megfelelőjeként, amelynek nem volt német mintája: „A 'Vállban két tsontak vagynak: egy vállpatzka; és egy vállkölts” (1782: 3). A 19. század eleji szinonimák, a *kulcs*, *vállkulcs*, *mellkulcs*, *kulcscsont* és a *vállperec* (vö. Bugát 1828a) versengéséből végül a némettel szerkezetileg megegyező *kulcscsont* került az anatómiai némenklatúrába. Megállapíthatjuk, hogy a *kulcscsont* szemantikájában a latin minta másolata, tükörjelentés magyarázó elemekkel, mai alakjának a rögzülésében pedig a latin *clavicula* és a német *Schlüsselbein* együttes hatása érvényesült.

A szaknyelvi kalkok esetében sokszor még az első adat meghatározása sem egyszerű feladat. A *kalapács* mint a hallócsontocska neve szemantikai kalk a latin *malleus* 'kalapács' mintájára, anatómiai névként *kalapács* alakban először 1757-ből adathozható (TESz.), azonban a *kalapatsotska* *tfontotskája* szókapcsolatban már Apáczai Magyar Encyclopaediájában (1653: 157) megjelenik. Tekinthejtük-e vajon ezt az első adatnak? Mivel a körülíró szerkezetek és szinonimák legalábbis előkészítik a kalk születését, az etimológiai szótárakban ezeket az előfutárokat feltétlenül rögzítenünk kellene, és a kalkok mintáinak meghatározásában is figyelembe kellene vennünk. Etimológiai szótáraink a *kalapács*ot latin, az *üllőt* azonban német *Amboß* mintájára képzett kalknak tartják, a *kengyel* eredetéről nem nyilatkoznak (TESz., EWUng.). Apáczainál az *üllő* is megjelenik „üllőhöz hasonló tfontotska” formában (1653: 157), a latin *incus* 'üllő' fordításaként. Mivel anatómiai értelemben az *üllő* elsőként Rácz Sámuel Plenck-fordításában (1782: 2) adathozható, fenti érvelésem alapján nem német, hanem latin mintára alkotott tükörjelentésnek tartom.

Tükörjelentés keletkezéséhez feltétlenül szükséges, hogy a magyar és az idegen szó jelentésszerkezetében párhuzamok, átfedések legyenek (Gerstner 2003: 58). Ez azonban azt is jelenti, hogy a kalk egy adott szó bármely jelentését másolhatja, ezért a mintát nem csak a kalk eredeti jelentésében kell keresnünk. A tükörjelentés forrásának a felkutatásában figyelembe kell vennünk a feltételezett minta jelentésfejlődését, jelentésváltozásait, átviteleit, jelentéseltolódásait. A CzF. *orsócsont*, *karküllő*, *könyökorsó*, *könyöksugár* anatómiai neveit elemezve nem tudjuk megmagyarázni, hogy az *orsó*, *küllő* és *sugár* elemek között van-e szemantikai kapcsolat, és ha van, akkor mi az. Megoldáshoz csak a *radius* jelentésszerkezetének feltárása vezethet, amely 'orsócsont' jelentésében maga is a görög *κερκίς* kalkja. Ennek eredeti jelentése 'elkeskenyedő végű bot' volt

(vö. LSJ), amelyre mint orsóra feltekerték a fonalat, hogy segítségével az álló szövöszéken a felvetett szálak közé vezessék. Ennek a görög mintának a hatására bővült a latin *radius* 'íróvessző', '(kerék)küllő', '(nap)sugár', jelentésszerkezete 'vetélő' és 'orsócsont' jelentéssel (vö. OLD). Az orsócsont neveként a *radius* több jelentésének a kalkja megtalálható a különböző nyelvekben, mint például a német *Armspindel* 'orsó' és *Speiche* 'küllő', a régies francia *rayon* 'küllő, sugár', vagy az orosz *луч(евая кость)* 'sugár'. Maga az 'orsó' szemantikájú elnevezés feltehetően Vesalius hasonlatának hatására keletkezett a németben. Feltételezhető, hogy a magyar *orsócsont* elnevezés rögzülésében a csont német *Spindel* 'orsó' és a *Spille* 'guzsaly, orsó' névváltozatai is szerepet játszottak.

A kalkok mintáinak felismerését megnehezíti az is, hogy létrejöttükben más szaknyelvek már létező terminusainak reterminologizálódása is szerepet játszhat. Apáczai Encyclopaediájában a szív részeként szerepel a *tokotska*: „két kívül bé felé tarto tokotskája vagon” (Apáczai 1653: 146), melynek pontos jelentését is csak a latin mintaszóveggel való egybevetéssel tudtam megállapítani. A latin szóvegpárhuzamban – megegyezően a mai anatómiai nevével – az 'ajtószárny' jelentésű *valvula* a szívbillentyű neve: „duabus valvulis foris intro spectantibus”, azaz: 'két, kívülről befelé néző billentyűvel' (Regius 1668: 30). Vajon kalk-e a *tokotska*, van-e közös jelentésmozzanat a magyar *tok* és a latin *valva* között? A párhuzamot a *valva* egy másik, növényteni terminusként való használatában találjuk meg, a keresztesvirágúak két rekeszre osztott száraz becőtermésének, a *kopács*nak a definíciójában: „kopács alatt értik a magrejtő forradásain felfelső egyes darabokat vagy ajtókat, pl. a becző két kopácscsal nyílik fel (valva)” (CzF. *kopács*). Apáczai *tokotska* terminusa tehát a latin *valva* kalkja, 'billentyű' jelentésben.

5. Összegzés

Bár az általam bemutatott tükrjelenségeinek többsége a magyar szaknyelvek kialakulásának korához köthető, a tükrözés napjaink szaknyelveinek is kedvelt terminusalkotó eszköze. Keletkezési mechanizmusának vizsgálata további kutatásra érdemes. A módszer változatlan, de a tudományok nemzetközi nyelveként az angol lépett a latin helyébe. Míg a 18–19. században a születőben levő magyar szaknyelvek a latin minták minél pontosabb, tudatos másolására törekedtek, napjainkban az angol szemléletének az érvényesülését figyelhetjük meg, például a *vápatető* vagy *terápiás ablak* esetében.

Egy másik fontos különbséget is felfedezhetünk: Arapova szerint a tükrjelenségek az írott nyelvre jellemzőek, és a beszélt nyelvben való megjelenésük másodlagos (Arapova 2000: 10). Ez a 18–19. századi tendencia azonban napjainkban megfordulni látszik. A felgyorsult szakmai kommunikáció mind szóban, mind írásban nagy mennyiségben, spontán termeli a kalkokat. Az interferenciajelenségektől eltérően a tükrjelenségek csak lexikai szinten figyelhetők meg, a szintaktikai szinten nem jelentkeznek. A szaknyelvekben a hétköznapi nyelvhasználattól eltérően a kontaktushatások rendszerint egyirányúak, a nemzetközi terminológiából a nemzeti szaknyelvek felé.

HIVATKOZÁSOK

- Apáczai 1653 = Apatzai Tsere Janos 1653: *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti: Ex Officina Joannis à Waesberge.
- Arapova 2000 = Арапова Н. С. 2000: *Кальки в русском языке послепетровского периода. Опыт словаря*. [Kalkok a Nagy Péter kora utáni időszak orosz nyelvében. Kísérleti szótár.] Москва: Издательство Московского Университета.
- Benjamin Katalin szerk. 2006: *Brencsán orvosi szótár*. Negyedik, átdolgozott, bővített kiadás. Budapest: Medicina Könyvkiadó Rt.
- Benő Attila 2013: Tükörszók, tükörszerkezetek és jelentéskölcsönzések a kisebbségi magyar nyelvváltozatokban. In Szoták Szilvia – Vargha Fruzsina Sára szerk.: *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség. A VII. Magyar Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely, 15–26.
- Bugát Pál 1828a: *Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonalai. Hempel Adolf Fridrik után németből fordítva Bugát Pál által*. Pest: Trattner.
- Bugát Pál 1828b: *Boncztudománybeli mű- meg azon ritkább szavaknak deák-magyar szótára, melyek ezen munkában előfordúlnak*. Pest: Trattner.
- Bugát Pál 1843: *Természettudományi szóhalmaz*. Budán: A Magyar Királyi Egyetem betűivel.
- Bugát Pál – Schedel Ferenc 1833: *Magyar-deák, deák-magyar orvosi szókönyv az Orvosi Tár' első két évéhez*. Pest: A Magyar Királyi Egyetem betűivel.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*. [I–V.] Pest, [VI.] Budapest: [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum.
- Csizmazia Zsuzsanna 1980: Német mintára létrejött magyar összetett főnevek. *Magyar Nyelv* 76, 447–458.
- DWDS = Das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache. <http://www.dwds.de/>
- ÉKsz². = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai.
- Erdészeti Lapok 1865. epa.oszk.hu/01100/01192/00358/pdf/00358_229-246.pdf. [Letöltve: 2009. 03. 25.]
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest: Akadémiai.
- Finály Henrik 1892: *A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvenlék a XV. századból*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Gazdag Vilmos 2013: Államnyelvi kontaktuselemek a kárpátaljai magyar sajtóban. In Fedinec Csilla – Szoták Szilvia szerk.: *Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 199–242.
- Gerstner Károly 1998: *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban = Nyelvtudományi Értekezések* 145. Budapest: Akadémiai.
- Gerstner Károly 1999: Német tükörjelenségek a magyar szókészletben: *akna, keringő, őrnagy*. *Névtani Értesítő* 21, 387–390.

- Gerstner Károly 2003: Idegen nyelvek hatása magyar szavak jelentésére. In Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 57–62.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest: Akadémiai.
- Haugen, Einar 1950: The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language* 26/2, 210–31.
- Hyrtil, Joseph 1879: *Das Arabische und Hebräische in der Anatomie*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- Janurik Szabolcs 2017: Angol mintára keletkezett tükörszavak a magyarban és az oroszban. In Lukács István szerk.: *Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 147–160.
- Keszler Borbála 2005: A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai. *Magyar Orvosi Nyelv* 5, 24–29.
- Kiss Lajos 1968. Térdkalács. *Magyar Nyelv* 64, 453–455.
- Kiss Lajos 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban = Nyelvtudományi Értekezések* 92. Budapest: Akadémiai.
- Krysin 2004 = Крысин Л. П. 2004: *Вторичное заимствование и его описание в толковом словаре*. [A másodlagos szókölcsonzés és értelmező szótári rögzítése.] <http://rus.1september.ru/article.php?ID=200404401> Letöltve: 2008. január 30.
- Lanstyák István 2003: Fordítás és kontaktológia. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 5/3, 49–70.
http://epa.oszk.hu/00000/00033/00014/pdf/szemle_2003_3_lanstyak.pdf Letöltve: 2012. március 28.
- Lanstyák István 2006: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony: Kalligram.
- LSJ = Liddell, Henry George – Scott, Robert 1940: *A Greek–English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. Oxford: Clarendon Press.
- Murm. = Szamota István 1896: *A Murelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája.
- Nyomárkay István 1980: Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. *Magyar Nyelv* 76, 436–447.
- Nyomárkay István 2013: Egy nyelvteremtő praktika: a tükörszóalkotás. *Studia Slavica Savariensia* 1–2, 382–387.
- OLD = Glare, P. G. W. ed. 1968: *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Papp László 1984: Tükörszók a magyarban. *Magyar Nyelv* 80, 48–59.
- Rác Sámuel 1782: *A borbélyágnak eleji, mellyeket németül, 's deákul ki-adott Plencz József*, Pesten és Budán: Weingand és Köpf.
- Regius 1668: *Henrici Regii Ultrajectini Medicina, et praxis medica, medicationum exemplis demonstrata. Editio tertia*, Trajecti ad Rhenum: Ex officina Theodori ab Ackersdijck.
- Rey, Alain 2006: *Dictionnaire historique de la langue française*. Paris: Le Robert.

- SchlSzj. = Szamota István 1894: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első feléből*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest: Akadémiai.
- Unbegaun, Boris 1932: Le calque dans les langues slaves littéraires. *Revue des Études Slaves* 12/1, 19–48.
- vitalitasportal.com <https://vitalitasportal.com/egeszsegmegorzes/stroke-melyek-az-agyverzes-tunetei-megelozes-es-kezeles/> [Letöltve: 2018. április 3.]
- weborvos <https://weborvos.hu/egeszsegmagazin/orankent-egy-stroke-halal-magyarorszagon-237939> [Letöltve: 2018. április 3.]
- Zoltán András – Janurik Szabolcs 2018: Entlehnungen und Kalkierungen im Ungarischen. In Witzlak-Makarevich, Kai Hg.: *Kalkierungs- und Entlehnungssprachen in der Slavia: Boris Unbegaun zum 120. Geburtstag*. Berlin: Frank & Timme GmbH, 325–338.
- Zoltán András 2003: *Farvív*. *Magyar Nyelv* 99, 73–80.
- Zoltán András 2005: *Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok*. Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest: Lucidus.
- Zoltán András 2013: *Denevér, bőregér és a vámpír -pír-je*. *Magyar Nyelv* 109, 457–462.
- Zoltán András 2018: A *fog* segédige szláv párhuzamai. In Dudás Mária – Dudás Előd szerk.: *Velencétől Dubrovnikig. Köszöntő kötet Vig István tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 251–264.
- Zsilinszky Éva 2003: Szókészlettörténet. (Ómagyar kor). In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 372–392.